

GEÇİŞ RİTÜELLERİ VE HALK MASALLARI

Rites Of Passage and Folk Tales

Yrd. Doç. Dr. Meral OZAN*

ÖZ

Halk masallarının kendine has dünyası simgesel motiflerle bezenmiş kozmik bir yaşam biçimini yansıtmaktadır. Bu yaşamın vazgeçilmez öğelerini oluşturan karakterlerin tipolojik özellikleri ile zaman ve mekân unsurlarının gizemli yapısı, söz konusu sihirli âlemi ayrıca destekler niteliktedir. Ancak anlatı düzleminde metnin derinliklerine inildiğinde, sunulan yaşam öğelerinin gerçeklikten hiç de uzak olmadığı ortaya çıkar. Konuya arkaik dönem inanç sistemi açısından yaklaşıldığında Şamanist dinsel törenlerinin halk masallarına birebir yansıdığını söylemek yanlış olmaz. Geçiş ritüelleri olarak bilinen ve Arnold van Gennep'in 1909 tarihli aynı adlı çalışmasıyla literatüre giren dini törenler bu bağlamda örnektir. Makale, geçiş kavramından hareketle sosyo-kültürel değerler çerçevesinde halk anlatılarında önemli bir yer tutan "ölüm yolculuğu" motifinin masallara yansıma biçimini ele almaktadır. Geçiş ritüelleri içerisinde özellikle inisiyasyon törenlerinin halk masallarına etkisi küçümsenemez. Bireyi, çocukluktan ergenliğe, ergenlikten de yetişkinliğe hazırlayan inisiyasyon törenleri, masal kahramanını da aynı şekilde bir evreden diğerine geçirmektedir. Bu geçiş aşamasında bir dizi problemle karşı karşıya gelen masal kahramanının, ölüm yolculuğu olarak adlandırılan zorlu bir süreçten geçmesi de ayrıca kaçınılmazdır. Makalenin amacı, metin bağlamında derinde yatan ve arkaik dönem topluluklarının dinsel ve kültürel öğelerinden yansımalar içeren gizli iletilerin açığa kavuşturulmasıdır. Bu doğrultuda hermönotik-analitik çözümleme tekniği ile Türk halk masalları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Metinler, ilk baskılar olmak üzere Ignác Kúnos'un 1887/89, 1899 ve 1907 tarihli masal derlemelerinden seçilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Halk Anlatısı, Kabul Törenleri, Ölüm Yolculuğu, Don Değiştirme, Simgesel Ölüm

ABSTRACT

The world special to folk tales reflects a cosmic lifestyle ornamented with symbolic motifs. Typology of the characters as well as the mysterious structure of space and time, which are essential elements of this cosmic life too, supports this magic world. However, only in the deep structure of the text does it become clear, that elements of life presented in the text are not at all far from reality. When the issue is viewed from the angle of archaic belief systems, it will not be wrong to suggest, that shamanistic rituals mirror folk tales directly. Examples of these are rites of passage, which entered the literature by means of Arnold van Gennep's work from 1909 titled the same. Therefore, this paper deals with the motif of the trip to Hades from the perspective of rites of passage and their reflection in folk tales. The initiation rituals prepare the child for puberty and the adolescent for grownup life. Likewise, fairy tales prepare the hero as he proceeds from one stage to another. In this transitional phase, the hero is confronted with a lot of problems. At the same time, the hero undergoes also a difficult phase. The paper aims to decipher the hidden messages, which lie in the deep structure of the texts and include reflections of religious and cultural elements from archaic societies. Folk tales of Turkish narrative culture are so analyzed through the hermeneutic-comparative text analysis method. The texts belong to the first edition of the three works – compilations of Turkish folk tales – by Ignác Kúnos.

Key Words

Folk Story, Initiation Rituals, Trip to Hades, Metamorphose, Symbolic Death

1. Giriş

Halk masallarının sihirli ve gizemli dünyasının, temelde kendine özgü kurallar ve düzenler çerçevesinde kurulduğu söylenebilir. Söz konusu düzenin temel parçalarını ise karakter tipolojisi, zaman ve mekân olgusu ve olay örgüsünün işlevselliği oluşturmaktadır. Anlatı dü-

leminde gelişen olaylara bakıldığında ise, halk masalının konusunu belirleyen en önemli öğeyi, masal kahramanının bir şekilde kendisini içinde bulduğu bir problemin oluşturduğu görülmektedir. Masaldaki ana karakterden¹ beklenen, bu problemi çözmesidir. İşte bu çalışmada da masal karakterinin olay örgüsü

* A.İ.B.Ü Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, meral_ozan@yahoo.de

içinde karşılaştığı problem veya problemlerin incelenerek, arkaik dönemin inanç ve değerler bütünüyle karşılaştırılması amaçlanmıştır.

Halk masallarının bir diğer özelliği de ana karakterinin olaylar zincirinde 'mutlu son'a ulaşması, yani 'muradına ermesi'dir. Ancak masal metinleri incelendiğinde² mutlu sonun, ana karakterinin yukarıda bahsedilen problemi çözmek için çıktığı uzun ve zahmetli yolculuğa bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle, sayısız mitolojik ve kültürel öğelerle bezenmiş olan arama yolculuğu³, Hedwig von Beit'in (1952) değimiyle "ölüm yolculuğu" masal kahramanı için adeta sınav niteliği taşımaktadır. Bu noktada akla gelen ilk soru, şaman kültürüne mensup farklı toplulukların bir nevi sınav özelliği taşıyan geçiş ritüellerinin ve bu bağlamda giriş (inisiyasyon) törenlerinin "ölüm yolculuğu" ile ilişkisinin olup olmadığıdır? Çünkü ölüm yolculuğu anonim anlatı kültürü içerisinde, özellikle de Türk Halk Masalları'nda, hikâyenin akışını önemli ölçüde etkileyen vazgeçilmez bir motiftir.

Konunun daha anlaşılır kılınması açısından ölüm yolculuğunun temel belirleyicisi olan geçiş ritüellerinin ve bu ritüellerin çerçevesinde inisiyasyonun ne olduğunun açıklanması yararlı olacaktır. Bu terimlerin anlam boyutunu ortaya koymak için öncelikle toplumsal yaşam süreci içerisinde yerlerini ve önemini vurgulamak gerekmektedir.

2. Kavram Analizi

Geçiş ritüelleri, Etnoloji'ye ait bir kavram olup Arnold van Gennep'in 1909 yılında aynı adlı temel eserinin konusunu oluşturmaktadır. Geçiş ritüelleri (fr. *les rites de passage*) olarak ifade edilen uygulamalar, bireyin çeşitli boyutlardaki 'sınırı geçme' olayını ve toplum içerisindeki statüsünün değişimini anlatan ve belirli kurallara bağlanan

geleneksel ve dinsel törenlere verilen addır. Van Gennep (2005: 21 vd), söz konusu törenlerin teoride üç aşamada gerçekleştiğini açıklamaktadır. Bunlar sırasıyla ayrılık törenleri (fr. *rites de séparation*), mekân değişimini ya da durum/hal değişimini anlatan törenler (fr. *rites de marge*) ile uyum ritüelleridir (fr. *rites de agrégation*). Ancak yazar, değişik kültürler ve toplumsal uygulamalar göz önünde bulundurulduğunda, bu üç aşamanın eşit seviyede gelişmediğini ve farklılıklar gösterdiğini de vurgulamaktadır. Buna göre, ayrılık ritüelleri cenaze törenlerinde, değişim ritüelleri gebelik, nişan ve sosyal bir ortama girişi/kabulü anlatan inisiyasyon törenlerinde, uyum ritüelleri ise düğün törenlerinde önemli ölçüde ön plana çıkmaktadır. Ayrıca, her bir tören yine kendi içerisinde koruma, barış ve bereket gibi farklı anlamlarına ayrılmaktadır.

Halk anlatıları açısından konuya yaklaşıldığında, bu uygulamalar içerisinde mekân ve hal değişimini anlatan, yani kozmik ya da sosyal dünyadan bir başka 'dünyaya' geçişi vurgulayan ve "inisiyasyon" olarak ifade edilen giriş/kabul törenleri daha bir anlam kazanmaktadır. Çünkü inisiyasyon, özellikle halk masallarında gizli iletiler şeklinde sıkça karşımıza çıkan ve masallarda ölüm olayını hikâye örgüsü içerisinde farklı bir düzleme taşıyan önemli bir motiftir.

O halde inisiyasyon nedir ve ölüm gerçeği ile nasıl bir ilişkidedir? İnisiyasyon, Lantinedeki *initium* teriminden gelmekte ve başlangıç, başlama, giriş anlamlarını taşımaktadır (Menge 1996: 386). Kelime olarak giriş, "bir yapıda içeri geçilen yer" anlamında olup (TS 2005: 763) bir yerde geçiş kavramı ile eş anlamlı kullanılmaktadır. Geçiş kavramı ise "herhangi bir durumdaki değişim"i ifade etmektedir (TS 1995:969). Geniş anlamda geçiş, intikal kelimesinden hareketle, "bir yerden bir yere geçme",

“yer değiştirme” olgularını içerirken, dar anlamda “başka bir hüviyete bürünme, değişme” hatta “ebedi âleme göçme” ve “ölme” gibi manalarda da kullanılmaktadır (TS 1995:1407). Buradan hareketle inisiyasyonun bireyin, yaşadığı toplum içerisindeki sosyal statüsünün değişim aşamasını gösterdiği söylenebilir. Ayrıca, inisiyasyon yukarıda bahsi geçen diğer geçiş ritüellerinde olduğu gibi bir yerde eskinin bitişi yeninine ise başlangıcı olarak da yorumlanabilir, tıpkı ölüp yeniden doğmak gibi.

Konuya etnoloji ve sosyoloji bilim dalları açısından yaklaşıldığında da benzer durum söz konusudur. İnisiyasyon, yukarıda vurgulandığı gibi bireyin belirli geleneksel törenler kapsamında sosyal bir gruba/topluluğa geçişini anlatan veya genç bir bireyin aynı toplumsal çevre içerisinde yetişkinler topluluğuna kabulünü ifade eden uygulamalara verilen addır (Hartfiel vd. 1982: 338). Bu geçiş aşaması genelde bireyin, doğup büyüdüğü evden ayrılıp kendi yuvasını kurana kadar geçen süreyi kapsamaktadır. İnisiyasyondan beklenen ise kişinin, alıcı (çocuk/muhtaç) konumundan sosyal ve kültürel geleneklerin elçisi (ebeveyn, öğretmen) konumuna ‘geçmesi’dir. Özetle, sosyoloji açısından bakıldığında, inisiyasyonun bir yerde, çocukluktan ergenliğe geçiş aşamasında, kişinin sosyal dönüşümünü sembolize ettiği söylenebilir.

Aynı şekilde Rus mitoloji sözlüğünde inisiyasyon kelimesi geniş anlamda “kişinin bir statüden diğerine [...] geçişi” olarak açıklanırken, dar anlamda “evlenebilecek yetişkinler arasına geçiş” olarak tanımlanmaktadır (Duranlı 2006: 152). Dolayısıyla Rus Mitolojisi’nde de inisiyasyon törenlerinin çocukluktan ergenliğe, ergenlikten yetişkinliğe doğru uzanan bir süreci simgelediği söylenebilir. Şöyle ki, bu ritüeller bireyin, toplumun belirli katmanlarına kabulü ile ilgili olup bir nevi sınav özelliği taşımak-

tadır. Sınavı başaran kişi artık evlenmeye veya ilgili mertebeye muktedir yetişkinler arasına girmeye hak kazanmıştır. Ayrıca, oldukça ağır şartlarda gerçekleştirilen bu sınavla kişinin açlığa, zorluğa, acıya ve ıstıraba karşı dayanma gücü ölçülmektedir.

Rus mitolojisinde olduğu gibi van Gennep’in (2005: 70-113) çalışmasında da inisiyasyon, zorlu bir sınav süreci olarak vurgulanmaktadır. İnisiyasyona tabi tutulan kişi, diğer geçiş ritüellerinde olduğu gibi⁴, bulunduğu mekândan ve sosyal çevresinden uzaklaştırılarak kendisine yabancı, genelde terk edilmiş (orman veya karanlık bir oda gibi) ıssız bir bölgeye götürülmektedir. Aday burada, ağır şartlarda gerçekleşen sınav sonucu bir şekilde mistik bir ‘ölümden’ geçerek ‘yeni’ bir yaşam biçimine girmektedir. Mistik ölümü yaşayan kişinin, ölüm gerçeğini tam anlamıyla kavradığı ve ona korkusuzca yaklaştığı varsayılmaktadır. Bu düşüncenin temelinde yatan gerçek ise, ölümün kişiye yeni bir yaşam getireceğine dair derin bir inanın hâkim olmasıdır.

Dünya üzerinde farklı topluluklara ait inisiyasyon törenlerinin en belirgin aşamalarından biri de işte bu sınav aşamasıdır. Rus bilim adamı Sergey Aleksandroviç Tokarev’e göre de inisiyasyon töreninin “en önemli anları gence avcı ve savaşçı yaşamını, dayanıklılığı, sertliği ve disiplini öğretecek olan bir dizi fiziki ve ahlaki sınamadan” oluşmasıdır (Duranlı 2006: 152). Özetle, inisiyasyon törenleri diğer geçiş ritüellerinde olduğu gibi, uzaklaşma (izolasyon), durum/hal değişimi ve uyum süreçlerini kapsamaktadır. Masalarda da aslında durum bundan farklı değildir. Çünkü masal kahramanı da evden ayrılarak bir çeşit sınavdan geçmektedir. Sınavda başarılı olduğu takdirde evine geri döner ve hak ettiği ödüle kavuşur: ya tahta geçer ya da sevdiğine kavuşur, muradına erer⁵.

Burada üzerinde durulması gereken konu, ne zaman “ölü” veya “ölüm” halinden bahsedildiği ve bu durumun neye göre tespit edildiğidir? En önemlisi, ölüm gerçeğinin masallarda nasıl ifade edildiğidir?

3. Dinsel Ritüeller ve Ölüm Anlayışı

Ölü ve Ölümlle İlgili Anlatılar Katalogu'nun A maddesinde Nevzat Gözaydın (2006:125) bir ölünün “başka bir kimlik veya kılıkta yahut bir hayvan biçiminde” başkasına görüldüğünü açıklamaktadır. Burada vurgulanan “kıyafet değiştirme” ile ölüm arasındaki ilişkinin boyutu ilkel kavimlerin ölüm anlayışı ve buna bağlı olarak cenaze törenleri dikkate alındığında daha iyi anlaşılabilir. Adolf E. Jensen (1992: 388) Endonezya'daki tabii toplumlar üzerinde yaptığı bir araştırma sonucunda kişinin öldükten sonra ruhunun, yeni doğmuş bir bebeğin bedenine girebilmek için bir müddet kuş veya bir başka hayvan kılığında dolaştığını belirtir. Aynı şekilde Türk-Şamanizm inancına göre kişi öldükten sonra ruhu kuş donuna girerek göğe, gök tanrıya ulaşmaktadır⁶. Orhun Abidelerinde söz konusu olayı anlatan çok sayıda örnek mevcuttur. Örneğin Bilge Kağan, Kül Tigin Abidesinde şu sözleri sarf eder:

„Yukarıda Türk tanrısı [...] babam İltiş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmış olacak.” (Ergin 1970: 6)⁷

„Babam Kağan öylece [...] uçup gitmiş.” (Ergin 1970: 7)⁸

Kuş gibi uçup gitmek burada ölüm olayının simgesi olan “ruhunu teslim etmek” ifadesiyle aynı anlamdadır. Ruhun ıstırap çekmeden ebedi âleme ulaşması için bazı şaman mezarlarının başları tahtadan oyma kuş veya farklı bir hayvan resmiyle de süslenir (Ozan 2008: 127). Bu uygulamada yatan temel dü-

şünce, ölen kişinin ruhunun, kuş veya hayvan donunda doğrudan Gök Tanrı'ya ulaşmasıdır. Ayrıca, ölen kişinin geri dönüşünün engellenmesi dolayısıyla yaşayanlara rahatsızlık vermemesi fikri de oldukça yaygın bir kanaattir. Özkul Çobanoğlu (2003: 201) söz konusu durumu “ölülerle kurulan iletişim biçimi ve yaşandığına inanılan olaylar” açısından değerlendirmektedir.

“Türk halk kültüründe sosyal olarak kabul edilmiş olağanüstü iletişim biçimlerinden birisi de ölümlerle kurulan iletişimlerdir. Bir geçiş töreni olarak ölümün çevresinde meydana getirilen âdet ve inanışlardan bazılarının özellikle ölenin, öte dünyaya saygın ve mutlu bir kişi olmasını sağlama amacına yöneliktir. Dahası, ölünün arkasından yapılan işlem ve pratiklerin [...] bir kısmı da doğrudan doğruya ölenin geri dönüşünü önlemek, yakınlarına ve geride bıraktıklarına zarar vermesini engelleme amacıyla [...] gerçekleşmektedir.”

Kuş veya hayvan figürlerinden oluşan mezar süslemelerinin yanı sıra mezar taşı yazıları da bu anlamda dikkat çekicidir. Osmanlı dönemi mezar taşı kitabelerinde yer alan uygulamalardan biri, ölen kişinin vefatının “uçmak” fiili ile dile getirilmesidir. Örneğin, Bolu Müzesinde bulunan 1813 tarihli bir mezar taşı kitabesinde ölüm haberi, gönül kuşunun kafesten uçup gitmesi sözleriyle ifade edilir:

“Murg-ı dil uçtu kafesten canımın” (Yasa 2009⁹)

Ruhun farklı bir bedende dolaşması halk anlatılarına da girmiştir. İslamiyet öncesi inanç motiflerinden sayılan “don değiştirme” veya “hayvan donuna girme”, menkıbelerde sıkça rastlanılan bir motiftir (Ocak 2000: 283, Ocak 1984: 71, 81). En bilinenleri Hacı Bektaşî Velinin kuş donuna girmesi veya Abdal Musa'nın geyik donunda dolaşması ile ilgili anlatılardır (Ocak 2000: 31-37,

Ögel 2003:20-31). Şekil veya don değiştirme, menkıbelerin dışında efsanelerin (Ergun 1997:165-199, Ögel 2002:133-143), halk hikâyelerinin (Alptekin 2009: 302-305) ve halk masallarının (Türkan 2008: 140-151) da konusunu oluşturmaktadır.

Don değiştirme motifi halk anlatılarında, özellikle halk masalında, gerçek yaşamın aksine, ruhun teslimiyetini amaçlamaz. Bilakis, simgesel ölümü yaşayan masal kahramanına geriye dönüş imkânı sağlar. Bu geçiş aşaması, yani belli bir süre başka bir 'dona girme' durumu, hayvan veya kuş donuna girmiş şehzade ve peri kızları için aynı zamanda bir 'korunma' evresidir. Stith Thompson (1955-58: 13-26) tarafından hazırlanan *Motif Index*'te kahramanın uğradığı değişimler D 100 – D 199 kodları arasında gösterilmektedir. *Motif Index*'te verilen ve genelde kuş, yılan, ejderha vb. kılığında dolaşan masal kahramanı, aslında yaşamayan bir ruh gibi ölüm ile yaşam arasındaki geçiş yolunda kurtuluşunu bekler. Kurtuluşu, yani yaşama geri dönüşü ise, üzerinde taşıdığı 'kıyafetinin' yakılarak veya su ile temas ettirilerek yok edilmesine bağlıdır. Ateş burada ölümle beraber ritüel temizliği ifade ederken, su yeniden doğuşu simgelemektedir (Bayat 2003: 101, Ozan 2008: 119-159, 178-189). Ayrıca, ateşin 'pişirme' özelliği taşıdığı göz önünde bulundurulursa, kıyafeti yanan kişinin 'pişerek' olgunluğa eriştiğini söylemek kanımca yanlış olmaz. Dolayısıyla masal karakterinin don değiştirmesi, yani farklı şekillere girip çıkması ölüm ile teması yansıtan bir içsel yolculuk kapsamında da düşünülebilir.

4. Ölüm Yolculuğu

Ölüm yolculuğu masal ve halk romanlarında özellikle "vuslat" (Alm. *Brautwerbung*: Reichl 2002, Ozan 2008) konusunda gündeme gelmektedir. Masal

kahramanının sevdiğine kavuşabilmesi için aşması gereken zorluklar, temelde onun ölümle bire bir temasını yansıtmaktadır. Kahramanın ölüm gerçeği ile karşı karşıya gelmesi başka bir ifadeyle 'ölüm diyarından' ve 'ölümünden' geçmesi demektir. Bu süreç birbirini tamamlayan üç farklı boyutta gerçekleşmektedir. Masal kahramanının arama yolculuğuna çıkması, içsel yolculuk kapsamında don değiştirmesi ve ölüm savaşı vermesi ölüm yolculuğunu anlatan başlıca motiflerdir.

4.1. Arama Yolculuğu

Hareket ve faaliyetin arşetipi olarak arama yolculuğunu (Alm. *Suchwanderung*) Alman araştırmacılardan Hedwig von Beit (1952:336) yeraltı dünyasına yolculukla eşit tutmakta ve "große Fahrt durch Begehen unbekannter Wege" [bilinmez yollardan geçen uzun yolculuk] olarak tanımlamaktadır. Arama yolculuğu von Beit'e göre aynı zamanda hades yolculuğudur. Ölüler ülkesi olarak kabul edilen yeraltı dünyasının Yunan mitolojisindeki karşılığı hadestir. Hades, aynı zamanda bu karanlık ülkenin zalim hükümdarına verilen addır¹⁰. Onun ülkesine girenin, batı mitolojisine göre Odysseus ve bazı kahramanlar hariç, bir daha çıktığı görülmemiştir (Erhat 1989: 129-130 ve Holzapfel 2002:178). Hades ülkesine, yani ölüm diyarına giren kişilerin arasında kanımca masal kahramanlarını da zikretmek gerekir. Bariz bir örnek vermek gerekirse, sevgilisini arama uğruna yollara düşen erkek veya kadın kahramanının çıktığı yolculuğu anlatan masallar sayılabilir. Arama yolculuğu motifini içeren masallar M-13, T-1, T-4, T-9, T-15, T-22, T-24, T-34, T-73, T-74, T-76, T-80, T-83, T-97, T-98 kodlu metinlerdir. Ayrıca, AaTh 425 kodlu *Amor ve Psyche* olarak tanımlanan (Megas 1977: 464-472) ve bir yaratıkla evliliğe zorlanan fakir/zavallı kızın konusunu anlatan metinler de arama yolculuğu kapsa-

mindadır. Kúnos masalları içerisinde söz konusu temayı işleyen T-23, T-35, T-37, T-45, M-22 ve A-27 kodlu metinlerdir¹¹.

İssız ve karanlık bir mekân olarak tanımlanabilen ölüm diyarı, arama yolculuğuna, diğer ifadeyle hades/ölüm yolculuğuna çıkan kişi açısından cesaretin ölçüldüğü ölüme karşı meydan okuma yeridir. Çünkü bu yolculuk esnasında kişi, kimsenin yaşamadığı ıssız mekânlardan geçerek adeta ölümlerle burun buruna gelmektedir. Hades ülkesinde olduğu gibi, masal kahramanının bu ölüm diyarında karşılaştığı muhtemel ‘canlılar’, tuhaf görümlü korkunç yaratıklardan oluşan doğaüstü varlıklardır. Örnek olarak¹² üç dev anası (T-45, M-8, M-13), üç hayvan (T-45); tek başına ıssız kulübesinde yaşayan ‘yaşlı kadın’ (M-13, T-9, T-15, T-34, T-73, T-74, T-97); yol kenarında helvasını basan dev ana (T-1, T-4, T-22, T-24, T-80 ve T-98) ve peri kızlarının bahçesini korumakla yükümlü ‘yaşlı adam’ figürleri (T-76, T-80, T-83, T-98) verilebilir. Tüm bu karakterler aslında bir ayağı çukurda ölüm ile yaşam arasındaki geçişi simgeleyen ‘ara’ varlıklardır. Bu yaratıklarla karşılaşan masal kahramanı, onların öğüdünü aldığı ve onların vereceği sihirli vasıtalara kavuştuğu takdirde, ölüm yolundan sağ olarak çıkabilmektedir. Engelleri bu şekilde aşabilen masal kahramanı aynı zamanda sınavını başarıyla tamamlamakta ve hedefine ulaşmaktadır.

Ancak şunu da vurgulamak gerekir. Yukarıda bahsedilen olağanüstü figürlerin arasında en ilginç, yol kenarında helva basan dev ana karakteridir. Kimsenin geçmediği o ıssız yolda dev anası acaba neden helva basmakta ve bunu özellikle kimin için yapmaktadır? Sorunun cevabı aslında ölüm yolculuğu gerçeğini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Türk gelenek ve görenekleri çerçevesinde ölen kişinin ardından helva ikram etmek, Anadolu’da hâlâ canlı tutulan gü-

zel örneklerden biridir. Dev karısı ölüm yolunda oturduğuna göre bu helvanın kimin için hazırlandığı da açıktır. Şüphesiz ki o yola devam etmek isteyenlere bir hazırlıktır, çünkü yolun sonu kişiye ölüm getirecektir. Fakat ölüm yoluna ayak basan ana karakter kız veya oğlan bu yolculuktan olağanüstü bir başarıyla¹³ zarar almadan çıkmaktadır. Dolayısıyla dev karısının hazırlığı sonuçsuz kalır. Nitekim hiçbir masal metninde helvanın akıbeti hakkında herhangi bir bilgi verilmez. Bu durumda “yol kenarında helva basma” motifinin, masalarda ölüm yolculuğunun önemini vurgulamak için kullanılan güçlü bir simge olduğunu söylemek mümkündür.

4.2 Don Değiştirme

Türk-Şamanizm geleneğinin en eski izlerinden sayılan ve İslamiyet’in kabulünden sonra dervişler tarafından devam ettirilen şekil değiştirme motifinin Türk mitolojisindeki karşılığı “don değiştirme”dir (Ögel 2003: 29). Söz konusu motifle dervişlerin istedikleri zaman bir hayvan veya kuş donuna girebilmeleri anlatılmaktadır. Aynı şekilde, halk anlatılarında “don değiştirme” kıyafet ve şekil değişikliği ile vuku bulur. Geçiş ritüellerinde olduğu gibi burada da dış ve(ya) iç ‘kıyafeti’ değişen kişi, çevresinden bir müddet uzak durarak o çevre için artık ‘yaşamaz’ hatta ‘ölmüş’ konumuna düşmektedir.

Halk masallarında sıkça karşılaşılan don değiştirme olayı farklı yöntem ve tekniklerle gerçekleşir. Özürlü doğum (Eberhard vd. 1953: 504, Beyer 1999: 702-705), tılsım gücü ve kılık değiştirme bu bağlamda başlıca motiflerdir. Varlık sahibi çocuksuz çiftin dua veya beddua etmesi sonucu gerçekleşen özürlü doğumun içeriği şöyledir: Dünyaya gelen çocuk genelde ejderha, yılan vb. özelliktedir. Hikâyenin seyri içerisinde masal kahramanı gerçek bedenine, üzerindeki ‘kıyafeti’ sevgilisi tarafından yakıldığı

takdirde, kavuşmaktadır. Örneğin *Ejderha Şehzade* (T-44) masalında çocuğu olmayan padişah, ejderha yavrularını görünce derin bir iç çeker. Bu olay üzere hamile kalan karısı ejderha kılığında bir çocuk dünyaya getirir. Ejderha şehzade, gerdek gecesi evlendiği kız tarafından üzerinde taşıdığı ejderha 'kıyafetinin' yakılmasıyla 'ejderha donundan' kurtulur.

Don değiştirme tekniğine bir başka örnek, kişiye 'iğne batırma' ya da tılsımla müdahale yöntemidir. Bu yöntem sihir tesirli fiziki veya duyuşsal temasla gerçekleşir: Düşmanı tarafından kendisine iğne batırılan (fiziki temas) veya peri, derviş gibi olağanüstü varlıklar tarafından 'tılsımlanan' (duyuşsal ve fiziki temas) ana karakter farklı bir kıyafete bürünür veya ölüm uykusuna yatar. *Nartanesi* (T-12), *Üç Turunçlar* (T-24), *Periler Padişahu* (T-35), *Gül Güzeli* (T-49), *Muradına Ermeyen Güzeli* (M-1) gibi masallar en bariz örneklerdir.

Iğne batırma yöntemini açmak gerekirse: Kızın güzelliğini kıskanan anne (T-12) veya hizmetçi (T-24), kızın başına sihirli bir iğne batırarak (fiziki temas) onun önce ölüm uykusuna (T-12), ardından kuş (T-12, T-24) ve gül (T-12) veya tüy (T-24) donuna girmesine neden olur. İğnenin başından çıkartılmasıyla kız 'insan donuna' geri döner. Tılsımla müdahale yöntemi ise iki türlü gerçekleşir: A) Çocukluğunda periler tarafından kaçırılan delikanlı, perilere karışıp kuş kıyafetinde dolaşmaktadır (T-35). Perilerin öldürülmesi sonucu oğlan adam donuna geri döner. B) Üç dervişin (M-1) ya da üç perinin (T-49) yardımıyla dünyaya gelen kız, dilekler eşliğinde (duyuşsal temas) koluna takılan pazvantla (fiziki temas) tılsımlanır ve üçler dünyasına karışır. Pazvantın kolundan çıkması, kızın ölüm uykusuna yatmasına neden olurken, pazvantın tekrar tenine temas etmesi kızın hayata dönmesini, yani yaşaması-

nı sağlar.

Kahramanın don değiştirmesini sağlayan üçüncü yöntem ise korunma amaçlıdır ve yine fiziki temasla gerçekleşmektedir: Ana karaktere, kendisinin, sevgilisinin ya da dev karısının tokat atmasıyla bu değişim gerçekleşir (T-5, T-23, T-24, T-40, M-8). Eberhard ve Boratav (1953: 116 ve 468) tarafından hazırlanan tip katalogunda bu değişim *Magische Flucht* [sihirli kaçış] motifi kapsamında ele alınır ve ana karakterin kendisini takip eden düşmanına karşı geliştirdiği bir korunma yöntemi olduğu belirtilir. Tılsımlanarak üçler dünyasına karışan ve kuş/güvercin kıyafetine giren ana karakterin silkinmesi veya suya dalması da aynı şekilde kıyafet değiştirmesine neden olur (T-3, T-5, T-6, T-24, T-35, T-63, T-74). Don değiştirme motifinin son şekli ise, masal kahramanının kafasına yağlı bir işkembe geçirerek keloğlan, çoban, dilenci gibi gariban kılığına bürünmesidir. Thompson (1955-58: 9-10) Motif Index'te D 20 kodlu metinler korunma amaçlı don değiştirme motifine örnektir. Masallarda kılık kıyafet değişikliğini gerektiren temel nedenler üzerinde ayrıntılı olarak Saim Sakaoğlu (1988:132) durmakta ve şu nedenlere bağlamaktadır: 1. Kayıp olan birilerini bulmak için. 2. Zor bir durumdan kurtulmak için. 3. Kötülük yapanları tespit etmek için. 4. Verilen bir işi yapabilmek için. 5. Padişahların memlekette nelerin olup bittiğini anlamaları için. 6. İsteği dışında uzak kaldığı memleketine dönüp olup bitenleri görmek için. Bu nedenlere bakıldığında, 'kıyafeti' değişen kişinin sosyal çevresinden bir müddet uzaklaştığı anlaşılmaktadır.

Özetle, burada vurgulanan ilk üç değişim dış görünümdeki, yani dış kıyafetteki geçici bir değişikliği gösterirken, dördüncü olasılık olan keloğlan kılığına girme durumu dış kıyafetin değişmesiyle asıl kişiliğin doğrudan geçici bir süre 'yok edilmesi' anlamına gelmektedir. Dolay-

sıyla keloğlan kıyafetine bürünme hem dış hem de iç değişimi yansıtmaktadır. Burada, ikinci bir kişiliğe geçişle asıl kişilik belli bir süre 'öldürülmektedir'. Örneğin, *Helvacı Güzeli* (M-15, T-68) masalında iftira sonucu haksızlığa uğrayan kız, kafasına yağlı işkembe geçirerek bir süre keloğlan olarak yaşamını sürdürür. Kız, gerçek kimliğini açıklayana kadar, çevresi için 'yok', hatta 'ölü' sayılır.

Kahraman, gerek iç gerekse dış değişimle sosyal çevre ve dış dünya için bir müddet 'yaşamaz' durumundadır. Aynı olay testisini kırdığı yaşlı kadının bedduasını alarak (duyusal temas) kara sevdaya tutulan, yani intizar yoluyla âşık olan (Thompson 1955-58:60, *Motif Index D 520*), şehzade için de geçerlidir. Ancak burada fiziki temasın aksine, söz gücünün etkili olması ile doğrudan duyguların tesir altında kalması olayı ön plana çıkarmaktadır. Duyusal temasla gerçekleşen hal değişimi *Gülen Elma ile Ağlayan Elma* (T-9), *Üç Turunçlar* (T-24), *Söylemez Sultan ile Bülbül* (T-83), *Güzel Ahmed* (M-18) ve *Çiğdem Çiçeği ile Padişah Oğlu* (A-18) adlı masallarda geçmektedir. Söz konusu masallardaki ortak motif şöyledir: Sarayın penceresinden dışarı bakan şehzade karşıdaki çeşmeden testisine su dolduran yaşlı bir kadın görür. Yaşlı kadının testisini üç kez ardı ardına kıran şehzade, kadından 'filan' güzele âşık olması yönünde intizar alır. Bu sözler üzerine şehzade kurtuluşu olmayan amansız bir kara sevdaya tutulur.

Verilen örneklerde çevresine karşı yaşamayan bir ruh haline dönüşen şehzadenin tek kurtuluşu, uzun bir yolculuğa koyulup yaşlı kadının sözleri üzerine âşık olduğu uzaktaki sevgiliyi arayıp bulmasına bağlıdır. Ana karakterin zorlukları göze alarak çıktığı uzun ve zahmetli seyahat aynı zamanda, ölüm yolculuğu motifinin bir diğer göstergesi olan arama yolculuğuna denk gelmektedir (bkz. böl. 4.1).

4.3 Ölüm Savaşı

Ölüm diyarından geçme, "don değiştirme" ve "arama yolculuğuna çıkma" dışında, esaret ve değişik boyutta görevlendirmeler konusunda da gündeme gelmektedir. Kaçırılıp esir tutulan sevgilinin kurtarılması için ana karakterin, ölüm saçan ejderha (T-2, T-15, T-21, T-66) ya da devle (M-18, T-2, T-4, T-7) savaşıması gerekmektedir. Aklının ve cesaretinin kuvvetiyle ana karakter üstün gelerek, ölümün temsilcisi sayılan yarattığı kendi hayatı pahasına etkisiz hale getirip sevgilisini ölümden kurtarmaktadır. Görüldüğü üzere, canı uğruna düşmanla mücadele eden masal kahramanı bir yerde "ölüm ile temas" etmektedir.

Ölümlü burun buruna gelinen bir başka durum ise verilen görevi yerine getirememesi durumunda kahramana idam hükmünün verilmesidir. Hedefe ulaşma çabası içerisinde bu yoldan vazgeçmeyen ana karakterin imdadına, önceden bir iyilik yaptığı konuşan hayvan, kuş ve böcekler yetişmektedir (*Motif Index*, B 300-349, B 400-599). Konuşan hayvanlar Kurt Derungs'a (1999:245-266) göre aslında ölmüş ecdatların ruhunu temsil eden yardımcı karakterlerdir. Konuya bu açıdan yaklaşıldığında, yani ana karakterin konuşan hayvanlarla diyaloga girmesi, onun 'ölülerle' ve ölümlü temas halinde olduğunu bir kez daha göstermektedir. Bunun anlamı ise, ölümden kurtuluşun yine ölümlü dünyası ile olan ilişkiye bağlı olmasıdır.

Ölümlü temasa son bir örnek ise dev dervişin eline düşen yigitlerin durumudur (T-5, T-22 ve T-34). Sina-i kimya ilmini (Alptekin 2009:259-260, Sakaoğlu 1999:163vd.) öğrenme aşamasında hocası olan dev dervişin işkence ve zulmüne katlanabilen erkek kahraman, bu öğretisi sonunda hem sihir ilmine ve kuşdilinin gizemlerine kavuşmakta (T-5, T-22 ve T-34), hem de dervişin kızları içerisinde en güzelinin gönlünü kazanmaktadır (T-5).

Üç farklı boyutta tanıtılmaya çalışılan ve masal kahramanının baş etmesi gereken başlıca sorun olan söz konusu motifler aynı zamanda, temelde yatan ölüm gerçeğinin gün ışığına yansımalarını oluşturmaktadır. Var olan problemin üstesinden gelebilmek için masal kahramanı değişik stratejiler geliştirmek zorundadır (Ozan 2008: 139-159). Bu aşamada gösterdiği başarıyı onun fiili hareket yeteneğinin ve aklını kullanma becerisinin ölçütü olarak değerlendirmek kanımca yanlış olmaz.

5 İnisiasyon Törenleri ve Masallarda Ölüm Yolculuğu

Yukarıda, kavramsal boyutu ve uygulamadaki pratikleri ile tanıtılmaya çalışılan arkaik dönem ilkel topluluklarının geçiş ritüelleri (bkz. böl.2, böl.3), görüldüğü üzere halk anlatılarına da yansımış bulunmaktadır (bkz. böl.4). Bir başka ifadeyle halk masallarındaki ana karakterin verdiği sınav ile pratikteki uygulama arasında bir paralellik söz konusudur: Genel olarak bakıldığında geçiş ritüellerinin, özellikle kabul (inisiasyon) törenlerinin üç aşamada gerçekleştiği söylenebilir. Bunlar uzaklaşma (izolasyon), durum/hal değişimi ile uyum evreleridir. Bu evrelerin “ayrılık”, “sıkıntılı dönem” ve “eve dönüş” olarak masallara bire bir yansıdığı görülmektedir. Simgesel veya mistik bir ölüm yolculuğu olarak adlandırılabilir olan bu süreç, inisiasyon törenlerinde olduğu gibi masallarda da kişinin olgunluğa geçişinin ifadesidir. Yolculuk sırasında ölümlerle karşı karşıya gelen ana karakter, hayatta kalabilmek ve varlığını sürdürebilmek için tüm hünerlerini ortaya koymak ve bu süreci başarıyla atlatmak zorundadır. “Ölü” veya “ölümle” teması işte bu noktada önem kazanmaktadır. Mircea Eliade (2001: 245) da inisiasyonu masal dünyası açısından “simgesel bir ölüm ve bir dirilme aracılığıyla bilgisizlik ve olgunluğa erişmemişlikten yetişkin insanın akıl çağına geçiş” süreci olarak yorumlarken, masalın inisiasyo-

nu yeniden ele alıp imgeler düzleminde sürdürdüğünü vurgulamaktadır.

Masal metninin derinliklerine inildiğinde, masal kahramanının çıktığı ölüm yolculuğunun geçiş ritüelleri açısından oldukça önem arz ettiği görülür. Sınav niteliği taşıyan bu yolculukta kahramanın başından geçen olaylar, temelde inisiasyon törenlerinin masallara yansımış olduğunu açıkça göstermektedir. Başka bir deyişle, hikâyenin olağan akışında açıklanması mümkün olmayan birçok olay ve sorun, metnin derinlerine inilerek ve “ölüm yolculuğu” gerçeğinin açıklığa kavuşturulması ile anlam kazanmaktadır. Kadriye Türkan (2007:137) masal kahramanının yolculuğa çıkış öncesi ile sonrası fiziksel ve ruhsal durumunu şamanın taşıdığı özelliklerle karşılaştırır:

“Masal kahramanlarının birçoğunun, şaman özellikleri taşıdığı dikkat çekmektedir. Başlangıçta son derece alelade insanlar olan masal kahramanları, şamanlar gibi ergenlik döneminde ya da hemen sonrasında gördükleri bir rüya, karşılaştıkları bir olay veya durum sonrasında yola çıkmakta sayısız sınavdan geçerek olağanüstü nitelikler edinmekte ve asla başlangıçtaki hallerine dönmektedirler. [...] Şaman olma yaşı ile masal kahramanlarının değişime uğrayıp, olağanüstü özellikler kazanma yaşı da paralellik gösterir. [...] Kahramanın başına gelen ve zorlayıcı olan olay veya durum, Şamanlığa seçilmesine bağlanabilir.”

Nitekim masal kahramanı çıktığı yolculuk sonrasında, tıpkı Şamanlık mertebesine ulaşan aday gibi, beklenen olgunluğa erişerek ya evlilik ile ödüllendirilir ya da tahta çıkar. İnisiasyonla ölüm yolculuğu arasındaki paralellik verilen örneklerle sınırlı değildir elbette. Üç aşamada gerçekleşen kabul törenlerinin oluşum yapısı (van Gennep 2005: 70-113, Duranlı 2006: 151-162) ile masallardaki ölüm yolculuğu motifinin özü arasındaki ilişki tablo 1’de gösterilmektedir:

Tablo 1: *İnisiyasyon – Ölüm Yolculuğu*

Kabul Törenleri (İnisiyasyon)	Masallarda Ölüm Yolculuğu
<i>Uzaklaşma / İzolasyon:</i> Kişinin toplumdan ve kendi sosyal çevresinden uzaklaşması	<i>Ayrılmalı İzolasyon:</i> Kahramanın kendi sınırları dışına çıkması, tanıdık/ güvenilir mekândan ayrılması
<i>Sınırlı süre:</i> Sınavın belli bir dönem içerisinde gerçekleşmesi	<i>Sıkıntılı Dönem:</i> Yolculuğun belli bir sürede geçmesi: 7 gün, 7 ay, 7 yıl
<i>Yeni statü:</i> Kişinin, toplumun yeni alt grubuna kabul edilmesi	<i>Eve Dönüş:</i> <ul style="list-style-type: none"> • Ölüm yolculuğunun bitimi, sona ermesi • Kişinin evliliğe veya tahta geçmeye ergin olması
→ Sembol Ölümler ve Yeniden Doğuş	

Tablo 1’den de anlaşılacağı üzere inisiyasyon törenleri ile halk masallarındaki ölüm yolculuğu motifi birbiriyle örtüşmektedir. Her ikisinde de üç aşama farklı kavramlarla ifade edilse de benzer süreci anlatmaktadır. Bu evreler, Propp metodu göz önünde bulundurularak ayrıntılı bir şekilde ele alındığında, söz konusu ilişki daha somut olarak görülebilecektir.

İzolasyon: İnisiyasyon törenlerinde kişinin gerçek hayatta yaşadığı toplumdan ve toplumun bireylerinden ayrılmasını simgeleyen izolasyon, masalarda ‘kendi sınırları dışına çıkma’ anlamına gelmektedir. Nitekim Propp metodu açısından yaklaşıldığında da izolasyon, masalarda “ayrılış” fonksiyonuna denk gelmektedir. Vladimir Propp’un (1928) eşsiz eseri *Morphology of the Folktale* adlı çalışmada halk masallarının yapısal özellikleri, masal kahramanlarının icra ettikleri fonksiyonlara göre incelenmektedir. “Ayrılış” ile tarif edilen ve ↑ işaretiyle verilen 11. fonksiyona göre “kahraman evden ayrılır” ve başına bazı talihsizlikler gelir (Propp 1986: 39, Günay 1974: 84). Burada ele alınan masal-

lara bakıldığında kahraman evinden, aile ortamından, baba ocağından kısaca tanıdık güvenilir mekândan ayrılarak, bilinmedik yabancı bir ortama gider. Ayrıca, ülke veya memleket sınırları dışına çıkmak bir yerde kendi sınırları dışına çıkmak anlamını da içermektedir.

Sıkıntılı Dönem: İnisiyasyonu tabii tutulan kişi belli bir süre içerisinde kendisinden beklenileni gerçekleştirmek durumundadır. Masalarda ise bu süreç yedi sayısı ve katmanlarından oluşur. Kahraman evden ayrılıp kendi sınırları dışına çıktığında yolculuğu yedi gün, yedi ay veya yedi yıl sürer. Çeşitli mücadelelerle geçen ve sıkıntılı bir sürecin belirtisi olan bu zorlu yolculuğun bitiminde (bkz.böl.4) ana karakter nihayet ölüm yolculuğunu tamamlamış olur. Propp metodundaki 12.-19. maddelerde yer alan çeşitli fonksiyonlar (Propp1986:39-55, Günay 1974:85-87) bu duruma örnektir. Masal kahramanının yolculuk sırasında karşılaştığı karmaşa karşısında verdiği mücadele, inisiyasyon törenlerinde “sıkıntılı dönem” olarak ifade edilen kişinin geçtiği sınava eşdeğer görülebilir.

Eve Dönüş: İnisiyasyonun bitimini kişinin yeni statüye kabulü belirlerken, masalarda bu sürecin sona ermesini kahramanın eve dönüşü belirlemektedir. Propp metodunda 20. ile 31. fonksiyon (Propp 1986: 55, 63; Günay 87vd.) ve sonrası buna örnek gösterilebilir. Halk Masalları genelde kahramanın eve dönüşü ile biter (11. fonksiyon). Fakat bazı masalarda, ek epizotların ilave edilmesiyle, kahraman yeniden bir takım maceralara atılıp evden uzaklaşır. Bu süre içerisinde tekrar türlü mücadeleler verir ve ardından geri dönerek (12.-30. fonksiyon) hak ettiği ödülü alır: evlenir ve/ya tahta çıkar (31.fonksiyon). Aynı şekilde, incelenen metinlerde ölüm yolculuğunu tamamlayarak yuvaya, baba ocağına geri dönen masal karakteri, kendisinden beklenilen görevi tamamlamış ve tahta geçmeye hak kazanmıştır, evlilik için de hazırdır.

Yukarıda anlatılandan hareketle *izolasyon*, *sıkıntılı dönem* ve *eve dönüş*ten oluşan bu üç evrenin aslında masal karakterinin simgesel olarak “ölüp” yeniden “doğumunu” ifade ettiği söylenebilir. Sınava tabi tutulan masal karakterinin yeni mertebeye ancak söz konusu belirtilen üç süreçten geçtikten sonra erişebildiği görülmektedir. Bu noktada vurgulanması gereken son bir konu da cinsiyettir: Kız ve erkek çocuklarının inisiyasyon törenleri, gerçek yaşamda ve sosyal normlar çerçevesinde kesin olarak birbirinden ayrılırken, masallarda bunun tersi söz konusudur: Halk masalında ana karakter kız, gerçek yaşamdaki uygulamalardan farklı olarak erkekle aynı koşullarda sınava tabi tutulmaktadır. Örnek olarak *Muradına Ermeyen Kız* (M-1), *Muradına Eren Kız* (M-2), *Nar Tanesi* (T-12), *Kara İnek* (A-9) masallarındaki kadın karakterler verilebilir. Örneklerde geçen ve ana karakterlerden olan her bir kız haksızlığa uğramaktadır. Hikâyenin seyri içerisinde yine her biri farklı zorlukları göze alarak ölüm yolculuğu sürecini yaşamakta (bkz. böl. 4.1 - 4.3) ve gerçekleri gün yüzüne çıkartarak hak ettiği ödüle/ sevgiliye kavuşmaktadır. AaTh 425 kodlu metinler de bu bağlamda örnek oluşturmaktadır (bkz. böl. 4.1). Burada en bariz metinler gösterilmiştir. Bu örnekler daha da çoğaltılabilir.

6. Sonuç

Masalarda ölüm yolculuğu olarak karşımıza çıkan arkaik dönem topluluklarının dinsel ve kültürel öğeleri aslında, Eliade'nin (2001: 246) deyiimiyle “sınamalar”, “ölümler” ve “dirilmeler”den oluşan bir nevi yaşamsal deneyimlerin günümüze yansıma biçimidir. Özetle:

Geçiş ritüellerinden olan kabul törenleri (inisiyasyon), halk masalına “ölüm yolculuğu” motifi ile gizli iletiler şeklinde yansımaktadır.

Ölüm yolculuğu motifi masallarda üç farklı boyutta gerçekleşmektedir.

Arama yolculuğu, don değiştirme ve ölüm savaşı olarak adlandırılabilen bu aşamalar birbirini tamamlayan art zamanlı süreçler olabileceği gibi, her bir aşama bir metinde tek başına da yer alabilir.

Bir nevi sınav olan bu ölüm yolculuğunun başarıyla sonuçlanması, masal karakterinin farklı bir ‘dona’ girip yeniden ‘dirilmesine’ bağlıdır.

Bu “dona girme” sürecinde ise, inisiyasyonda olduğu gibi, evden uzaklaşma (izolasyon), sıkıntılı dönem ve eve dönüş evreleri temel belirleyicilerdir.

Geçiş ritüellerinden olan inisiyasyon törenleri ile ölüm yolculuğu arasındaki ilişki halk masalı açısından değerlendirildiğinde, hikâyeyi mutlu sona hazırlayan temel faktörün, kahramanın simgesel olarak ölümü ve yeniden doğuşu olduğu söylenebilir.

NOTLAR

- 1 Ana karakter olarak, halk masallarında fiili harekette bulunan kız ve oğlan figürleri kastedilmektedir. Her ikisi de var olan bir problem karşısında harekete geçip olayın çözüme kavuşmasını sağlayan başkişilerdir. Ana karakter olan kız ve oğlan aynı zamanda masalın kahramanıdır. Çalışmanın seyri içerisinde “masal kahramanı” ve “ana karakter” terimleri eş anlamlı olarak kullanılacaktır.
- 2 Bu sonuca yazar tarafından, 2004-2007 yılları arasında yaklaşık 500 adet Türk ve yabancı kaynaklı masalın incelenmesiyle ulaşılmıştır. Çalışmada ise yalnızca Türk masallarından örnekler verilecektir.
- 3 Almancası Suchwanderung olan ve Türkçeye “arama yolculuğu” olarak çevrilebilecek olan terim ilk olarak Hedwig von Beit tarafından 1952 tarihli çalışmasında kullanılmıştır. Bu terim, masal kahramanının (kaybolan) sevgiliyi aramak veya temin etmekle görevlendirildiği sihirli vasıtayı bulmak üzere yola koyulmasını ifade etmektedir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bu konu daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.
- 4 Kitabın (van Gennep 2005) birçok yerinde, geçiş ritüelleri kapsamına giren tüm törenlerin özünde üç aşamadan oluştuğu vurgulanmaktadır. Bu aşamalar, mekân veya sosyal çevreden uzaklaşma, zorlu sınav ve uyum süreçleri olarak adlandırılmaktadır.
- 5 Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bu konuyla ilgili masallardan örnekler verilecektir.
- 6 Ruh, ölüm ve kuş şekline/donuna bürünme

- arasındaki ilişki için bkz. Roux 1999: 109-187, öz. 157-163. Ayrıca bkz. Ögel 2003: 29 vd. ve Ögel 2002: 133-143.
- 7 Bkz. Kül Tigin Yazıtı, Doğu Yüzü, satır 11.
- 8 Bkz. Kül Tigin Yazıtı, Doğu Yüzü, satır 15-16.
- 9 Azize Aktaş Yasa'nın 17-18 Aralık 2009 tarihli Uluslararası Köroğlu, Bolu Tarihi ve Kültürü Sempozyumunda sunmuş olduğu "Bolu Müzesinde Bulunan Osmanlı Dönemi Mezar Taşları" başlıklı tebliğ, Bolu Halk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi (BAMER) tarafından basılacaktır. Çalışma basım aşamasındadır. Bu nedenle sayfa numarası verilememektedir.
- 10 Yunan mitolojisindeki yeraltı dünyasının zalim hükümdarı Hades (Erhat 1989: 129 vd.), aynı olmamakla birlikte Türk mitolojisindeki yeraltı dünyasının bekçisi Erlik'le (Ögel 2003: 428-430) benzer özellikler taşıdığı söylenebilir.
- 11 [Masalların kodlarıyla ilgili bkz. bir sonraki dipnot.]
- 12 Çalışma içerisinde kodlarıyla verilen masalların listesi ekte sunulmuştur. Masal metinleri ve kodları için ayrıca bkz. Ozan 2008: 261-274. Burada en bariz metinler verilmektedir. Bu örnekler çoğaltılabilmektedir.
- 13 Motifin içeriği şöyledir: Yol kenarında helva basan dev karısına rastlayan masal kahramanı, korkusunu belli etmeden dev karısına selam verir, sonra ona "anacığım" diyerek sarılır ve göğüslerine yapıparak sütünü emer. Bu davranışıyla dev karısının merhametini kazanan masal kahramanı, hikâyenin seyri içerisinde ondan aldığı öğütler ve yardımlar sayesinde birçok zorluğun üstesinden gelmeyi başarır. Aralarında geçen bu diyalog, aynı zamanda ana karakterinin olağanüstü başarısını da ortaya koymaktadır. Ölüm yolculuğu motifini barındıran tüm masalarda buna benzer diyalog mevcuttur.
- 14 Söz konusu çalışma basım aşamasındadır. Bkz. dipnot 10.

KAYNAKÇA

- ALPTEKİN, Ali Berat. *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2009.
- BAYAT, Fuzuli. *Köroğlu. Şamandan Âşıkta, Alptan Erene*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.
- BEYER, Jürgen. "Missgeburt" [Özürlü Doğum]. *Enzyklopädie des Märchens* [Masal Ansiklopedisi]. Cilt 9: 702-705. Berlin: Walter de Gruyter Verlag, 1999.
- ÇOBANOĞLU, Özkul. *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.
- DERUNGS, Kurt. "Archaische Naturmotive in den Zaubermärchen" [Halk Masallarında Arkaik Dönem Doğa Motifleri]: 245-266. *Die ursprünglichen Märchen der Brüder Grimm* [Grimm Kardeşlerin İlk Masalları]. Bern: Edi-

- tion Amalia, 1999.
- DURANLI, Muvaffak. "Rus Bilim Adamlarının İnişiyasyonu (Geçiş Ritiüelleri) Tanımlama Çalışmaları ve Saha Efsanelerinde İnişiyasyon": 151-162. *Mitten Meddaha Türk Halk Anlatıları. Uluslararası Sempozyum Bildirileri*. Ankara: GÜ THBAUM Merkezi Yayınları 5, 2006.
- EBERHARD, Wolfram ve Pertev Naili BORATAV. *Typen Türkischer Volksmärchen* [Türk Halk Masallarının Tip Katalogu]. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1953.
- ELİADE, Mircea. *Mitlerin Özellikleri*. İstanbul: Om Yaynevi, 2001.
- ERGİN, Muharrem. *Orhun Abideleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.
- ERGÜN, Metin. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*. I. Cilt İnceleme. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- ERHAT, Azra. *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989.
- GÖZAYDIN, Nevzat. "Ölü ve Ölümle İlgili Anlatılar Katalogu": 123-130. *Mitten Meddaha Türk Halk Anlatıları. Uluslararası Sempozyum Bildirileri*. Ankara: GÜ THBAUM Yayınları 5, 2006.
- GÜNAY, Umay. "Türk Masallarında Propp Metodunun Uygulanışı": 79-94. *I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1974.
- HARTFIEL, Günter ve Karl-Heinz HILLMANN. *Wörterbuch der Soziologie* [Sosyoloji Sözlüğü]. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 1982.
- HOLZAPFEL, Otto. *Lexikon der abendländischen Mythologie*. [Batı Mitolojisi Sözlüğü]. Augsburg: Herder Verlag, 2002.
- JENSEN, Adolf E.. *Mythos und Kult bei Naturvölkern*. [Tabii Kavimlerde Mit ve Kült]. München: Deutscher Taschenbuchverlag, 1992.
- KÜNOS, Ignác. "Mundarten der Osmanen" [Osmanlı Dönemi Halk Ağzları]: *Proben der Volksliteratur der Türkischen Stämme*. Cilt VIII. Yay. Wilhelm Radloff. St. Petersburg: C.-ИТЕРБЫПІТН, 1899.
- "Oszmán-Török Népmesék": *Osmán-Török Népköltési Gyűjtemény* [Osmanlı Dönemi Türk Halk Masalları: Osmanlı Dönemi Türk Halk Edebiyatı Örnekleri]. Budapest: Kiadya a Magyar Tudományos Akadémia, 1887/89.
- *Türkische Volksmärchen aus Adakale* [Adakale Türk Halk Masalları] Leipzig: Verlag von Rudolf Haupt, 1907.
- MEGAS, Georgios A.. "Amor und Psyche" [Amor ve Psyche]: *Enzyklopädie des Märchens* [Masal Ansiklopedisi]. Cilt 1: 464-472. Berlin: Walter de Gruyter Verlag, 1977.
- MENGE, Hermann. *Langenscheidts Großwörterbuch Latein Teil 1, Lateinisch-Deutsch* [Langenscheidt Latince Büyük Sözlük. Cilt 1 Latince-Almanca]. Berlin: Langenscheidt Verlag, 1971.
- OCAK, Ahmet Yaşar. *Alevi ve Bektaşî İnançlarının*

- İslam Öncesi Temelleri. Bektaşî Menakibnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- , *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleri.* Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1984.
- OZAN, Meral. *Die 'tote' Seele. Die Brautwerbung als narrativer Diskurs im Volksmärchen der deutschen und türkischen Erzähkkultur.* [Yaşamayan Ruh. Alman ve Türk Halk Masallarında Vuslat Konusuna Naratif Bir Bakış]. München: Iudicium Verlag, 2008.
- ÖGEL, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi.* I. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
- , *Türk Mitolojisi.* II. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.
- PROPP, Vladimir. *Morphology of the Folktale* [Masal Morfolojisi]. Texas: Ninth Paperback Printing, 1986.
- REİCHL, Karl. *Türk Boylarının Destanları. Gelenekler, Şekiller, Şiir Yapısı.* Çev. Metin Ekici. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002.
- ROUX, Jean-Paul. *Eskiçağ ve Ortaçağ'da Altay Türklerinde Ölüm.* İstanbul: Kabala Yayınevi, 1999.
- SAKAOĞLU, Saim. "Bey Böyrek Hikâyesinde Kıyafet Değişirme Motifi ile Diğer Bazı Motiflerin Anadolu Masallarında Görülmesi": 129-139: *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- , *Masal Araştırmaları.* Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.
- THOMPSON, Stith. *Motif-Index of the Folk-Literature* [Halk Edebiyatı Motif Katalogu]. Cilt II: D-E. Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Press, 1955-58.
- TS. *Örnekleleriyle Türkçe Sözlük.* Cilt 2. Ankara: MEB Yayınları, 1995.
- TS. *Türkçe Sözlük.* Ankara: TDK Yayınları, 1995.
- TÜRKAN, Kadriye. "Proben'in VIII. Cildinde Yer Alan Masallara Yansıyan Şamanizm Unsurları". *Türkbilgi* 13: 130-167, 2007.
- , "Türk Masallarında Kahramanın ve Şamanın Don Değişirmesi Arasındaki Benzerlikler". *Türkbilgi* 15: 136-154, 2008.
- VAN GENNEP, Arnold. *Übergangsriten (Les rites de passage).* Frankfurt/ New York: Campus Verlag, 2005.
- VON BEİT, Hedwig. *Symbolik des Märchens. Versuch einer Deutung.* [Masalların Sembolü. Tabirsel bir Deneme]. Cilt 1. Bern: Francke Verlag, 1952.
- YASA, Azize Aktaş vd.. "Bolu Müzesinde Bulunan Osmanlı Dönemi Mezar Taşları". 17-18 Aralık 2009 tarihli *Uluslararası Köroğlu, Bolu Tarihi ve Kültürü Sempozyumunda* sunulan tebliğ¹⁴, 2009.
- EK:**
İşaretler:
(...) açıklama
- [...] yazar tarafından yapılan tercüme
"..." alıntı ifadeler
'...' vurgulama
Kısaltmalar:
AaTh: Aarne ve Thompson
böl: bölüm
çev: çeviren
öz: özellikle
Tbl: Tablo
vb: ve benzeri
vd: ve devamı
vdi: ve diğerleri
yay: yayınlayan
Metinlerin Kod Listesi:
Künos 1887:
Sihirli Gül (T-1)
Rüzgâr Dev (T-2)
Kırklar Güzeli (T-3)
Üç Şehzade (Meram Şah ile Sade Sultan) (T-4)
Üçler Hamamı (T-5)
Üçler Güzeli (T-6)
Zümrüdü Anka Kuşu ile Keloğlan (T-7)
Gülen Elma ile Ağlayan Elma (T-9)
Büyütlü İğne (Nar Padişahı'nın kızı) (T-12)
Kırk Şehzade ile Yedi Başlı Ejderha Ç. (T-15)
Yedi Başlı Ejderha (T-21)
Üç Şehzade ile Dev Oğlanlar (T-22)
At Dev (T-23)
Üç Turunçlar (T-24)
Pir Adam (Sinemi Şehri) (T-34)
Periler Padişahı (T-35)
Yılan Padişahı'nın Oğlu ile Süpürgeci (T-37)
Dilalem'in Peri Bahçesi (T-40)
Ejderha Şehzade (T-44)
Şah Yusuf ile Dev Ana (T-45)
Gül Güzeli (T-49)
Yılan Peri ile Sihirli Ayna (T-63)
Tarakcının Kızı ile İmam (T-68)
Çiçekçi Kadının Kızı (T-73)
Kandahar Padişahı'nın Kızı (T-74)
Künos 1889:
Gül Sultan (T-76)
Sümbüllü Köşk (T-80)
Vezir Kızı ve Üç Peri (T-82)
Söylemez Sultan ile Bülbül (T-83)
Büyücü Emir Kadın (T-97)
Kır Dev'in Nar Bahçesi (T-98)
Künos 1899:
Muradına Ermeyen Kız (M-1)
Muradına Eren Kız (M-2)
Şah Bender (M-8)
Boynuzlu Yılan (M-13)
Helvacı Güzeli (M-15)
Güzel Ahmed (M-18)
Peri Oğlu (M-22)
Künos 1907:
Dokuz köse masaly (A-9)
Jeşil-geviz kuşy (A-17)
Çiydem çiçeyile padişah oğly (A-18)
Ürem bej ile bir padişah kyzy (A-27)